

Izvorni znanstveni rad
UDK 321.01+321.7+321.6

Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija

Zvonko Posavec

Fakultet političkih nauka u Zagrebu

Sažetak

Pod utjecajem francuske i industrijske revolucije razvila su se dva tipa demokracije: u *jednom* je demokratski pokret vezan ustavnom državom, a to znači da je vlast ograničena pravom, a u *drugom* se demokratski pokret odrješava vezanosti i ograničenosti pravom i poprima totalitarni oblik. Autor se odlučno zalaže za demokratsku ustavnu državu kao jedini primjereni politički poredak našega doba.

Postoje tri velika vala demokratizacije u evropskoj povijesti¹. Prvi val započinje u Grčkoj koncem 6. stoljeća pr.n.e. i dijelom zahvaća Rim. Grci su naprosto stvorili demokraciju jer prije njih ona uopće nije bila poznata kao politički oblik vlasti. Ipak, lijepo razdoblje grčke demokracije nije bilo bez sjena, naime oni su iz političkog života isključili ne samo robove nego i žene. Sudjelovanje u državnim poslovima Rima ovisilo je o postizanju statusa građanina, a ono je bilo mnogostruko uvjetovano.

Drugi val demokracije dogodio se u gradovima-državicama sjeverne Italije oko 10. i 11. stoljeća. Demokracija je u njima bila sjajna, kratka i geografski ograničena. Ona se vrlo brzo preobrazila bilo u aristokraciju bilo u despociju ili je postala plijenom stranih zavojevača. Toj demokraciji duguje se predivne vijećnice i trgove, koji nam i danas svjedoče da demokracija nije nespojiva sa sjajem i ljepotom javnih prostora.

Treći val demokracije počinje s američkom i francuskom revolucijom. To demokratsko kretanje više nije vezano uz male gradove-države, nego obuhvaća velike nacionalne države. U ovom slučaju zanima nas isključivo demokracija koja je ostvarena na tlu francuske revolucije.

Demokratsko kretanje u toku i nakon francuske revolucije doživljava se kao nezadrživi povijesni proces koji će preokrenuti sveukupne ljudske odno-

¹ Robert A. Dahl, *Und nach der Revolution*, Campus Verlag, Frankfurt/New York 1975, str. 8 id.

se. Sve uspravane snage su probuđene i njihovo kretanje dalo je pečat modernom društvu. Demokratsko kretanje novoga doba tijesno je povezano s procesom industrijske revolucije. Karl Marx i Friedrich Engels opisali su taj proces kao snažnu povijesnu dramu koja potresa cjelokupni društveni poredak.

Oba ta procesa međusobno se prožimaju i jedan drugome daju snažne impulse. Naime industrijska revolucija nečuveno proširuje mogućnost djelovanja politike. Ona je politici dala u ruke sredstva kakva ona nikada prije nije imala. Moderna demokracija nastoji upravo sredstvima industrijske revolucije postići dobrobit, sreću, jednakost i rasterećenje tegoba života.

Povezivanje demokratske i industrijske revolucije smatram bitnim jer ono stavlja čovjeka u potpuno novi prostor povijesnog djelovanja. Karakteristično toga procesa je da on ne može principiјelno dospjeti svom kraju. Niti izumiteljski ljudski duh ni težnja prema jednakosti nemaju kraja. S obzirom na to da se kraj uvijek zamišlja kao neki manje ili više udaljeni cilj, nije slučajno da je ovo tlo plodno za utopije, kako socijalne tako i znanstveno-tehničke. Sve te utopije omogućene su ovom svjetskopovijesnom konstelacijom. I u jednom i u drugom procesu cilj se prebacuje s onu stranu sadašnje povijesne zbilje. S obzirom na intenzitet promjena i na stalno ubrzanje procesa industrijskog razvitka vrlo je teško uspostaviti stabilizaciju takvog svijeta, jer sve što jest uvijek može biti drugačije i sve što je bilo moglo je biti drugačije. Uvijek se moglo, s obzirom na takvu situaciju, drugačije izabrati, odlučiti i djelovati. Takva situacija svako političko djelovanje uvijek čini upitnim i nikada potreba za legitimiranjem političke vlasti nije bila tako urgentna kao sada. To znači da je otvorenost svijeta za modernog čovjeka konstitutivna i ona opterećuje politički poredak stalnom potrebom opravdavanja, koja je bila nepoznata predmodernim epohama.

Kako se formirala demokratska revolucija s obzirom na taj njezin suvremeni kontekst?

Na taj demokratski izazov dana su dva odgovora: jedan odgovor glasi *demokratska ustavna država*, a drugi *totalitarna demokracija*.

Pojam *totalitarna demokracija* uveo je u znanstvenu raspravu J. L. Talmon u trotomnom djelu o povijesti totalitarnog demokratskog mišljenja i djelovanja. Talmon razlikuje *liberalni* i *totalitarni* tip demokracije. On smatra da je njihovo porijeklo u filozofiji prosvjetiteljstva 19. stoljeća. Tek u francuskoj revoluciji, s obzirom na pitanje koje ona postavlja, razdvajaju se *liberalno* i *totalitarno* shvaćanje demokracije — i otada se međusobno žestoko pobijaju. Odlučnu razliku oba tipa demokracije Talmon ovako određuje: »*Liberalno shvaćanje* polazi od stajališta da je politika stvar eksperimentiranja, uvijek iznova 'pokušaj i zabluda'. Ono razmatra političke sisteme kao pragmatične izume ljudske genijalnosti i spontanosti. Ono isto tako priznaje različite stupnjeve osobnog i kolektivnog djelovanja koje leži potpuno izvan sfere politike. *Totalitarna demokratska škola* naprotiv počiva na pretpostavci jedine i isključive istine o politici. To se može nazvati političkim mesijanizmom, u tom smislu što ona postulira unaprijed determiniranu harmoniju i savršeni poredak stvari, prema kojoj su ljudi neodoljivo tjerani i koju će oni obavezno postići. Ona konačno priznaje samo jedan plan egzistencije, poli-

tički... Njene političke ideje su integralni dio sveobuhvatne i koherentne filozofije.²

Izvore *totalitarnog* razumijevanja demokracije nalazi Talmon u *prosvjetiteljskoj misli* da čovjek mora sasvim iznova planirano stvoriti poredak svojeg opstanka. On smatra da je čovjek za to i sposoban i da su um i korisnost jedino mjerilo kojim se to novo stvaranje ljudskoga svijeta mora rukovoditi.

Očito je da se Talmonovo razlikovanje liberalnog i totalitarnog tipa demokracije i moje razlikovanje pojavnih formi *demokratske revolucije*, jedne *konstitucionalno* vezane i druge *neuvjetovane slobode djelovanja*, međusobno dodiruju. Iza zahtjeva neuvjetovane slobode djelovanja u službi demokratske revolucije stoji »izvjesnost spasa« koju vodi nepogrešivo znanje o cilju i putu prema savršenom poretku. U *konstitucionalizaciji demokratske revolucije* djelotvorno je naprotiv uvjerenje da ne postoji nepogrešiva izvjesnost i stoga ne postoji nikakvo pravo na bezuvjetno djelovanje.

Talmon potpuno točno uočava, što se tiče cilja demokratske revolucije, da za totalitarno razumijevanje demokracije primat ima *jednakost*. *Sloboda i sreća* su u ovom cilju »ukinuti«, oni se ostvaruju u onoj mjeri u kojoj se jednakost ozbiljuje. Za liberalnu demokraciju, naprotiv, karakteristično je da ona ne dopušta da ijedan cilj prelazi u drugi, nego pušta da postoji napetost među njima. Talmonovo izvođenje ove problematike toliko je značajno da svakako valja to spomenuti. Zašto ipak prihvaćam drugu terminologiju i slijedim djelomično drugi put, trebalo bi biti vidljivo iz samoga izlaganja.³

Dakle, na demokratski izazov nalazimo u kontekstu *francuske revolucije*, dva odgovora — demokratsku ustavnu državu i totalitarnu demokraciju. Francuska revolucija je, kao u nekim eksperimentalnim uvjetima, dala paradigmatične primjere ne samo raznih *tipova demokracije* nego je ujedno postala polazna točka *demokratskih pokreta*. Francuska revolucija odvijala se u fazama, a u svakoj fazi oformio se jedan osnovni *model demokracije*. U stvari možemo govoriti o dvije revolucije: jedna je bila za ustavnu državu (1789—1791), a druga je bila *protiv* ustavne države (1792—1794). U prvoj se radilo o tome da se *konstituiraju ustavna država*, a u drugoj je razorena ustavna država i uspostavljena *totalitarna demokracija*. Oba modela snažno su djelovala u novijoj evropskoj političkoj povijesti, a djeluju i danas, te ću ih izložiti u osnovnim crtama.

Moja teza, pritome, glasi: demokracija ostaje *demokracija* samo u *ustavnoj državnoj formi* i, obratno: *ustavna država* samo na *demokratskom* temelju ostaje *ustavna država*. To naravno nije jedini mogući odgovor na demokratsko kretanje koje smo opisali. Drugi mogući odgovor je *totalitarna demokracija* koja znači otklanjanje države kao forme demokratske konstitucije. Razmotrimo malo detaljnije te dvije solucije.

Demokratska ustavna država povezuje dvije ideje: *ideju demokracije*, koja govori o samovladanju građana, i *ideju ustavne države*, koja govori o tome da je svaka vlast podvrgnuta pravu i pravom ograničena. Povezivanje

² J. L. Talmon, *Die Urspruenge der totalitaeren Demokratie*, Koeln/Opladen 1961, str. 1—2.

³ P. Graf Kielmansegg, *Das Experiment der Freiheit*, Stuttgart 1988, str. 21

tih dviju ideja nije samorazumljivo i ono se dogodilo samo u jednom sasvim određenom povijesnom kontekstu. Ustavna država nastala je mnogo prije nego što su započele demokratske revolucije. Već od samog početka srednjeg vijeka osnovna tema evropske pravne i političke povijesti bila je pravno ograničenje vladajuće sile. Postoji čitav niz dokumenata koji nam o tome jasno govore. Stoga demokratske revolucije zatiču već izgrađene ustavno-državne strukture koje su snažno djelovale na demokratske pokrete i koje su im dale sasvim određeni lik. Dakako, i demokratske revolucije izvršile su utjecaj na historijski lik ustavne države i snažno su ga oblikovale.

Slobodarska ustavna država je oblik demokratske vlasti koja svjesno ograničava svoje polje djelovanja i tako odbija bezuvjetni zahtjev spram demokratske revolucije. Dakle, to je demokracija koja nije spremna da po svaku cijenu provodi neuvjetovani demokratski zahtjev i stoga preuzima na sebe ograničenje prostora političkog djelovanja. Demokratska ustavna država može se shvatiti kao »domesticiranje« demokratske revolucije. Ostaje, naravno, uvijek potpuno otvoreno hoće li takvo domesticiranje uspjeti ili ne i kakve će ono plodove donijeti.

Demokratska ustavna država ograničuje prostor svojeg djelovanja na tri osnovna načina.

Prvo — ona priznaje autonomije. U ustavnoj državi politika ima samo ograničeno područje nadležnosti i djelovanja. Prije svega to se očituje u utemeljenju prostora individualne autonomije koja je formulirana u pravima slobode pojedinaca. Pored individualnih autonomija priznaje se autonomija čitavih društvenih područja života. Tu spada u prvom redu ekonomija. Kada pravo na autonomiju ne ograničava politika svojim uplitanjem u određeno područje, tada se stvaraju određeni mehanizmi reguliranja pojedinih područja. To znači da se društveni procesi ne reguliraju samo po liniji zapovijesti državnog ili partijskog nasilja nego se stvaraju vlastiti mehanizmi regulacije za svako područje. U slučaju ekonomske sfere to je, naravno, tržište koje regulira razmjenu i utvrđuje vrijednost proizvoda. Pravo na autonomiju tipično je liberalno načelo.

Drugo — demokratska ustavna država veže svoju politiku uz pristanak građana. Samo opunomoćenje većinom daje pravo vladi za djelovanje, te sposobnost djelovanja ovisi o mnogostrukom pristanku pogođenih i zainteresiranih grupa. To je vezanje politike uz pristanak većine kao forme samoograničenja politike. To je tipično demokratsko načelo.

Treće — demokratska ustavna država podvrgava svoje djelovanje postupcima određenih pravila koja služe tome da bi se pojedinačni građanin zaštitio od samovolje države. Nadmoćna država je time prisiljena na jedan fer odnos prema svojim građanima. Demokratska ustavna država je pravna država, tj. država u kojoj su građani i država u svojem djelovanju na isti način pravno vezani. Povijest pravne države počinje u pravilu s ograničenjem, odnosno domesticiranjem državne sile.

Ideja i praksa samoograničenja demokracije u ustavnoj državi ugrožena je na dva osnovna načina.

Prvo — ona je negirana u ideji *diktature proletarijata*. Naime, ova diktatura odbacuje konstitucionalizaciju demokratske revolucije.

Drugo — demokratsku ustavnu državu ugrožava princip vlastite konstitucije. Naime, u ovoj političkoj formi spore se dva principa: *liberalni*, koji obavezuje državu da poštuje autonomiju, i *demokratski*, koji veže politiku uz redovno odobravanje građana i djelovanje na većinskom principu.

Drugi lik koji može zadobiti demokratska revolucija jest totalitarna demokracija. Sve revolucije razmiču granice i strukture određenog povijesnog prostora djelovanja. Svakom revolucijom zadobivena je neograničena sloboda djelovanja. Čini se kao da su postojeće granice postale suvišne i da stojimo u potpuno otvorenom prostoru, kao da sve može početi iznova.

Totalitarna vlast, ako je njeno porijeklo revolucionarno, može se shvatiti kao pokušaj nasilnog zadržavanja revolucionarne slobode. Novootvoreni prostor slobode želi se sačuvati po svaku cijenu i vlast ne preza ni pred kakvim preprekama samo da bi ga sačuvala. Cjelokupna vlast obavlja se tako kao da joj cjelokupna zbilja stoji na dispoziciji. Tom novostečenom prostoru vlast želi pribaviti trajnost i zbiljnost, kako novost iznesenog ne bi bila izgubljena. No, totalitarna vlast nije samo težnja za čuvanjem novoga već se ona može shvatiti kao *reakcija* na neuspjeh njenih pokušaja oblikovanja novoga svijeta. Neuspjeh se ne priznaje u odnosu na cilj i sredstva koja se primjenjuju, nego se pripisuje djelovanju neprijatelja. To je izgleda zakon *revolucionarne i totalitarne psihologije* koja pronalazi tako potrebnog neprijatelja da bi mogla legitimirati sve jači teror i da bi nasilni aparat države držala stalno budnim.

Ovdje dolazi do izražaja jedna stara istina *klasične političke teorije* koja smatra da ugroženost jedne političke konstitucije ne počiva samo na snagama koje su njoj suprotne nego da ona može biti razorena bezuvjetnom primjenom svoje vlastite principa. To znači da u slobodarskom ustavu sloboda može biti ugrožena i samom sobom. Platon je u osmoj knjizi *Politike* razvio teoriju o fragilnosti političkih poredaka. Njegova teorija je elemenat opće, cikličke teorije o usponu i padu formi ustava. Sve ustavne forme propadaju zato što su svoj konstitutivni princip postavile iznad svega, upravo zato što svoju najvišu vrijednost slijede slijepo bezuvjetno. Za demokraciju je, prema Platonu, najviša vrijednost sloboda. I demokracija razara samu sebe, preobrće se u svoju suprotnost, naime u tiraniju, kada ne postavlja slobodi nikakve granice. Ovakove političke rizike slobode ne treba potcjenjivati, bez obzira na potpuno novu fazu demokracije u kojoj mi danas opstojimo.

Stoga i demokratska revolucija, bez obzira na izvanjskog neprijatelja, skriva u sebi mogućnost okreta u totalitarizam. Vizija potpuno novog društva jednakih i sretnih, zahtijeva s obzirom na postavljene ciljeve, neograničenu slobodu djelovanja. Tako visoko postavljeni ciljevi zahtijevaju politiku koja će odbaciti svaku ogradu u svom djelovanju. Ograde mogu biti ne samo izvanjske, u smislu određenih institucija i autonomija pojedinačnih djelatnosti, već ograda može biti i sam čovjek kakvog je zateklo revolucionarno vrenje. Stoga ovaj zahtjev spram neuvjetovane slobode djelovanja doživljava čovjeka kao prepreku i ogradu. Stoga treba promijeniti prije svega samoga čovjeka, pa se u tom smislu stvaraju pedagogije koje maltretiraju ne samo djecu nego i odrasle.

Historijski primjer jednog takvog pokušaja prekoreta staroga društva je socijalistička revolucija sovjetskoga tipa kao i iz nje proizišla totalitarna de-

mokracija. Nema nikakve sumnje da su djelatnici oktobarske revolucije ovu shvatili kao demokratsku revoluciju, kao odlučni pokušaj na putu prema društvu jednakih i sretnih u kojem se dovršava svjetska povijest. Upravo radi ove velike povijesne zadaće revolucionarna država preuzima za sebe neograničenu slobodu djelovanja. Ona radikalno odbacuje samoograničenje kojem se podvrgava ustavna država. Ona ukida ne samo privatno vlasništvo za proizvodnju nego ne priznaje više nikakvu autonomiju, niti za pojedinca a ni za grupe, kao npr. sindikate, ne priznaje autonomiju mediju komunikacije a ni znanosti. Demokratska revolucija u svom totalitarnom liku ne ukida samo autonomiju nego se ona više ne oslanja niti na pristanak svojih građana. Takvi sistemi se vrlo nerado upuštaju u provjeru svoje politike putem građana.

Tolerira se samo ona participacija građana na javnim prilikama koju sistem proklamira i koju on odobrava. Međutim, oblik participacije jasno govori o tome da se ovdje ne radi o odluci građana između raznih mogućnosti i njihovoj vlastitoj potrebi angažmana — nego o dužnosti svih građana da surađuju pri ozbiljenju ciljeva na koje ukazuje vodstvo.

Demokratska revolucija u svom totalitarnom liku odbacuje također princip da država treba biti u svom ophođenju sa građanima podvrgnuta pravnim pravilima koja uspostavljaju neku vrst »jednakosti šanse« između države i građana. Ona ima neuvjetovano pravo raspolaganja građanima, čak pravo na teror koji ona za sebe zahtijeva.

Nakon odbacivanja, u totalitarnoj demokraciji, svih konstitucionalnih samoograda, ipak ostaju neke ograde koje nije moguće ukinuti samim revolucionarnim aktom, a o njima itekako ovisi prostor političkoga djelovanja. To su: oskudica sredstava, neprijateljstvo sredine, tvrdoglavost i neposlušnost ljudske prirode. Sve te ograde su glavni frontovi borbe za povijesni napredak u socijalističkim zemljama.

Totalitarna demokracija stupa u život kao pojavna forma u službi demokratske revolucije. Ona zahtijeva neuvjetovanu slobodu djelovanja. Međutim, već u trenutku njezina rođenja započinje preokret elemenata koji su konstitutivni dio demokracije. Svrha postaje instrument, a instrument svrha. Točnije rečeno: totalitarna vlast postaje sama sebi svrhom, a demokratska revolucija legitimirajuća ideologija partije.

U Lenjinovoj nauci o partiji ovaj preokret je očevidan. On je demokratsku revoluciju nerazrješivo povezao s pobjedom i vlašću partije proletarijata. Ako demokratsku revoluciju treba dalje razvijati, tada je neophodno da se učvrsti vlast partije. Iz toga se stvara dogma o nepogrešivosti partije, koja tvrdi da je napad na monopol vlasti komunističke partije u svim prilikama i u svakom liku kontrarevolucija, i to najopasnija kontrarevolucija, a to ne znači ništa drugo nego da je monopol vlasti partije postao sam sebi cilj. Ovaj monopol nastoji sredinom dvadesetih godina da, krajnjim naporom uz prekomjerna nasilja i bez obzira na cijenu, dalje promiče preobrazbu društvenih i ekonomskih struktura. Monopol vlasti partije koji stoji u službi revolucionarnog procesa dovodi na vidjelo dvoje: mogućnost nečuvanog ubrzanja i intenziviranja društvenih promjena (kad se ukine samoograničenje konstitucionalne demokracije) i cijenu koju plaća ovo ukidanje samoograničenja.

Već tridesetih godina postaje partija bezvoljni instrument Staljinove despocije. Već tada partija je pretežno i najviše zaokupljena sama sobom. Nakon Staljinove smrti započinje na razvalinama osobne despocije i njome obilježena treća faza u kojoj se formirala stabilna struktura oligarhijske diktature. Tako se dovršava proces revolucionarnih promjena, a to znači da je »preokret demokratskih svrha« potpuno dovršen. Monopol vlasti partijske oligarhije fiksiran je još samo na sebe. U doba Brežnjeva dosegnuta je ova točka razvoja. Hoće li Gorbačov uspjeti učiniti partiju instrumentom demokracije a da ne ugrozi njezin monopol i njezinu vlast, to pitanje ostaje otvoreno.

Logika razvoja totalitarne vlasti može se pod uvjetima moderne trajno održati samo na taj način da ona svojem vlastitom potvrđivanju daje bezuvjetnu prednost. Prije svih drugih ciljeva partija potvrđuje samu sebe i ona postaje sama sebi svrhom. Taj prioritet postaje vidljiv u svim sekundarnim ciljevima sistema. Svi problemi moraju se definirati u misaonim oblicima jedne dogmatike, dogmatske vlasti koja je, osim potvrđivanja sama sebe, potpuno nesposobna da uči i napreduje. Naravno, zato što joj je u prvom redu stalo samo do primata bezuvjetnog osiguranja vlasti. Sva moguća rješenja partije moraju biti kompatibilna s monopolom vlasti partijske oligarhije. S obzirom da je to u modernom društvu gotovo nemoguće, problemi se rješavaju vrlo teško ili nikako.

Da zaključim: negacija konstitucionalnog samoograničenja vlasti vodi demokratsku revoluciju u fiksiranje totalitarne vlasti na samu sebe. Budući da su ciljevi demokratske revolucije doživjeli neuspjeh, to znači: demokratska revolucija ukida samu sebe tamo gdje hoće bezuvjetno učiniti važnima svoje vlastite imperativne. Njezina šansa da dalje djeluje leži u njejoj spremnosti da se upusti u ustavno-državno ograničenje. To je jednoznačan nalaz, ali to ne znači da možemo zaključiti da bi eksperiment konstitucionalne demokracije morao trajno i posvuda uspjeti.

Zvonko Posavec

THE DEMOCRATIC CONSTITUTIONAL STATE AND TOTALITARIAN DEMOCRACY

Summary

Under the influence of the French industrial revolution two types of democracy developed: in the first, the democratic movement is linked to a constitutional order in which power is constrained by law; in the second the democratic movement resolves legal constraints and takes on a totalitarian form. The author decisively argues for a democratic constitutional state as the only suitable political order for our era.